

«Эхирид-Булагадай буряадуудай нютаг хэлэнэй аялгын шэнжэлэлгэ»

Оршол

Буряад хэлэн... Тэрэ ямар уянгата, хүсэтэй, хурса, дабташагүй гээшэб! Нютаг газар бүхэндэ өөр өөрын аянгатай. Оршон тойроод байһан байгаалиһаа дулдыдана гэхэ гүт? Үргэн дэлгэр талын номин үнгэтэй хибэс шэнги зөөлэхэншые, удаан татаһан аялга дуун мэтэшье, шангашье һонор яряа шагнадагбди.

Богони, түргэн, огсом, шангаар хэлэдэг, хутагаар хэршэхэндэл хурса хөөрөөн. Иимэ нютаг хэлэн дээрэ минии аба эжын түрэхэн, минии тоонто Эхирид-Булагадай аймагай Олой нютагаархин зугаалдаг. Үшөө үни сагта гүн ухаанай һалбариин эрдэмтэн Д.Д. Очиров хэлэхэн байдаг: «необходимо из каждой местности брать яркие выражения и обогащать бурятский язык. Язык должен быть силен диалектами»

Улаан-Үдэдэ томо боложо, хотын 49-дэхи хургуулида һуража байнаб. Эндэ буряад хэлэнэй хэшээлнүүдтээ, бэе бээтэйгээ харилсахадаа зарим үгэнүүдээ ондо ондоогоор хэлэнэбди гэжэ ойлгооб. Харилсажа байхадаа буряад хэлэнэйнгээ ехэ гоё, һайхан байһыень үшөө дахин досоогоо баталнаб. Гансахан лэ үгэ диалект бүхэн дээрэ тад ондоохоноор дуулдана. Хөөрэлдэжэ байһан хүнтээ зүбөөр ойлгосолдохо, болгоомторгүйгөөр гомодхоохогүйн түлөө илангаяа түрэлхидтөө хандадаг үгэнүүдые мэдээд байха хэрэгтэй.

Нажартаа, заримдаа үбэлэйшые амаралтадаа Олой нютагаа гэр бүлөөрөө ошодогбди. Энэ нажарай амаралтадаа ошоходоо өөрынгөө диалектынгээ зарим үгэнүүдые шэнжэлхэ гэжэ бодооб.

Шэнжэлэлгын объект: Эрхүү можын Эхирид-Булагадай аймагта ажаһуудаг буряад яһатанай нютаг хэлэн.

Шэнжэлэлгын предмет: Эхирид-Булагадай буряадуудай нютаг хэлэнэй өөрсэ янза

Шэнжэлгын зорилго: Эхирид-Булагадай нютаг хэлэнэй зарим үгэнүүдые шэнжэлхэ.

Хүдэлмэрийн задачанууд:

1. Тус темээр теори үзэхэ.
2. Шэнжэлэлгын методикотой танилсаха ба түлэбтөө хэрэглэхэ.
3. Социологическо шэнжэлэлгэ хэхэ.
4. Шэнжэлэлгынгээ дүн согсолхо.

ГЛАВА 1. БУРЯД ХЭЛЭНЭЙ ДИАЛЕКТНҮҮД

Нүүлэй үедэ түрэл хэлэн дээрээ харилсалга яһала хүгжэлтэ абажа эхилээд байна. Ехэнхи зон уг гарбалаараа һонирхожо, хэнэй хэн гээшэбиб гэжэ бодомжолдог болонхой. Тиигэжэ аха захатанһаа һурагшалан угайнгаа һарбаалжан табидаг болоһониинь ехэл һайшаалтай. Буряад угсаатан Буряад республикада болон, Эрхүү можын Усть-Ордагай буряадай тойрогто, Забайкалийн хизаарай Агын буряадай тойрогто ажаһуунад. Буряад хэлэн олон нютаг хэлэнүүдтэй.

Урдаа хараха монгол хэлэ бэшэг шэнжэлэгшэдэймнай дурадхаһан, согсоборилһон үрэ дүнгөөр, буряад хэлэн мүнөө сагта, дүрбэн ехэ диалектын бүлгэмдэ хубаарна.

Нэгэдэхинь - хориин яряанай бүлэг хэлэн гү, али зүүн диалект болоно. Энэ диалект дээрэ Буряад ороной Хориин, Яруунын, Хэжэнгын, Мухар - Шэбэрэй ба Агын тойрогой буряадууд хөөрэлдэдэг.

Хоёрдохинь - Эхирид-Булагадай нютаг хэлэн гү, али баруун диалект гэнэбди. Иишээ эхирит-булагадай нютаг хэлэн, боохоной ба ольхоной буряадуудай яряан болон баргажанай ба байгал-худариин буряадуудай нютаг хэлэн ороно. Энэ диалектээр Эрхүү можын Эхирид-Булагадай, Баяндайн, Боохоной, Ольхоной ба Буряад ороной Кабанскын, Ивалгын, Баргажанай, Хурумхаанай аймагуудаар байдаг буряадууд харилсана.

Гурбадахинь - алайр-түнхэнэй яряан, алихоорондын диалект болоно. Иишээ алайрай яряан, аха-түнхэнэй ба захааминайхидай нютаг хэлэн болон үнгын буряадай яряан ороно. Энэ диалект дээрэ Түнхэнэй, Ахын, Захааминай, Алайрай аймагуудта байһан хүнүүд хөөрэлдэнэ.

Дүрбэдэхинь — сонгоол-сартуул нютаг хэлэн, али бидэ урда диалект гэнэбди. Тэрэ хадаа хоёр яряанһаа бүридэнэ: сонгоол ба сартуул. Энэ хэлэн дээрэ Сэлэнгын, Зэдын, Хяагтын аймагуудта байһан зон хөөрэлдэдэг.

Бүгэдэндэ мэдээжэ болоһон буряадай диалектнэ системэдэ эгээн баруун захада ажаһуудаг доодо-үдын буряадай ба эгээн зүүн захада ажаһуудаг ононой хамнигадай нютаг хэлэн ородоггүй. Буряад хэлэнэй диалектнүүдэй системэдэ тэдэ аминдаа бээ даанги яряанай хэлэн болоод ородог, тиимэһээ дээрэ дурсагдаһан дүрбэн диалектын бүлгэмүүдтэ холбоогүй.

Диалектнүүдтэ хамаадалгын принцип ехэнхидээ үгын удхын илгарал дээрэ, бага сагаа абяанай үгүүлбэрийн илгарал дээрэ үндэһэлнэ. Морфологиин талаар бэе бээ диалект дээрэһээ ойлгожо ядахаар онсо илгарал үгы.

Эгээн эртэ мүнделһэн баруун ба зүүн диалектнүүд хоёр ондоо бэшэгэй заншалтай нютаг хэлэнэй бүлэг түлөөлдэг. Тэдэнэй тараһан заха хизаарын ехэ тодо. Энэ диалектнүүд бэе дээрээ элдэб соёл болбосоролой заншалай хабсаралдаһанай түлөө үгын удхын талаар онсохон нүлөө үзэһэн.

Урда буряадай нютаг хэлэн буряадай халха-монголнуудтай холисолдохоной, харилсаһанай ашаар нэгэ бага һүүлдэшэг бии болоһон. Халха-монголнууд 17-дохи зуун жэлһээ абан зүүн буряадта ороходоо зүүн-урда зүгөөр тараһан.

ГЛАВА 2. ЭХИРИД-БУЛАГАДАЙ НЮТАГ ХЭЛЭНЭЙ ЗАРИМ ҮГЭНҮҮДЭЙ ШЭНЖЭЛЭЛГЭ

Манай Эхирид-Булагадта рассветаёт гэхэдээ сабсагаан боложо байна гэдэг. Сабсагаан гэхэдээ манай ханахада, саб сагаан-белый белый гэжэ үгэнүүдһээ бии болоһон гэжэ хананабди.

Хабхар боложо байна (пер. темнеет), хаб хара боложо байна гэжэ үгэнүүдһээ бии болоһон.

Литературна хэлэн дээрэ сонхо(пер.окно) , бидэ шагаабар гэжэ хэлэнэбди. Шагаабари гэжэ үгэмнай манай ханахада шагааха-подглядеть гэжэ үгэһөө бии болоо.

Хэмдэмаа (пер. кто его знает) - хэн мэдээ юм

Эльбуур (пер.веник)- эльбэхэ

Эртээгүүр (пер.утром)- эртэ үглөөгүүр

Хашгайд (пер. как?)- хайшан гээд?

Зугаалха (пер.разговаривать) –зугаа гаргаха

Манай Эрхүү можын буряадууд хартаабхаа яабалха гэдэг.Юундэ тиигэжэ хэлэдэг бэ? Агууехэ Сайн замай ашаар Эрхүүгэй буряадууд хартаабха ургуулжа эдидэг болохоһоо түрүүн алим яабалха үзэһэн гэжэ домог бии. Тиимэһээ Эрхүү буряадууд хартаабхаяа алимдал адлишаан ханадаг яабалха гэдэг. Дээрэ хэлэгдэһэн жэшээнүүдһээ иимэ дүн гарганабди. Манай Эхирид-Булагадта ажаһууһан зон үгэнүүдээ богони болгожо, түргөөр зугаалдаг.

ГЛАВА 3. ШЭНЖЭЛЭЛГЫН ДҮН

Манай дүшэн юһэдэхи һургуулида Эхирид-Булагадай аймагһаа дүшэн хоёр һурагша һурана. Хани нүхэдни нютагайнгаа диалект мэдэдэг гү, гэжэ намда асуудал түрөө. Тэрээн дээрэһээ иимэ анкетэ табижа, тэдэндээ тараагааб.

Анкетын дүн

1. Дүшэн хоёр хүн гү, али 100% түрэхэн нютагаа мэдэнэ.

2. Нажартаа булта, 100 % тоонто нютагтаа ошодог байна.
3. Эхирид-Булагадай диалект ондоо диалектнүүдхээ 31 хүн гү, али 74% илгаруулжа шаадахабди гэжэ харюу үгөө.
4. Тоонто нютагтаа ошоод, үетэн нүхэдөөрөө 29 хүн гү, али 69% бурядаараа зугаална, энэнь ехэ найшаалтай
5. Ехэнхи харюусагшад (76 % гү, али 32 хүн) гэртээ буряад хэлэн дээрээ зугаална, энэнь баһа ехэ найшаалтай.
6. Буряад хэлэн дээрээ харилсаанай сэгнэлтэ табижа байхадаа, түрэл хэлэн дээрээ дуугархаа эшэдэг хүнүүдэй тоо гаргаха гэжэ бодолдо ерээб. Тиимэһээ «Бурядаар зугаалхадаа эшэдэг гүш?» гэхэн асуудал табиһан байнаб. 83 % гү, али 35 хүн эшэдэггүйбди гэжэ тэмдэглээ.

Тус хүдэлмэри август һараһаа эхилжэ үбэлэй декабрь һара хүрэтэр үргэлжэлөө. Ажалай ябасаар иимэнүүд дүнгүүдтэ хүрэбэбди:

1. Буряад хэлэнэй диалектнууд тухай мэдээсэлээ үргэдхөөб
2. Тоонто нютагайнгаа зарим үгэнүүдые шэнжэлгэ дүүргээб
3. Нургуули соогоо анкета үнгэргөөб.
4. Анкетынгээ дүн гаргааб.

ТОБШОЛОЛ

Шэнжэлэлгын дүнгөөр иимэ тобшолол хэхэ байнаб:

1. Хэдышые нютагай аялгын элдэб ондоо илгаатай гэжэ бэе бээ ойлгоногүйбди гэлсээшые һаа, үнэн дээрээ буряад хэлэнэй үгэнүүд удхаараа адлинууд.
2. Хүн өөрынгөө диалект мэдэжэ байхадаа ондоо нютаг хэлэнүүдые хүндэлхэ.
3. Бэе бэеынгээ нютаг болон диалект хүндэлхэ ёһотойбди. Тиихэдээ булта бэе бээдээ буряад араднай хүндэлэл ехэтэй болохо. Хэлэмнай улам баяжан хүгжэхэ. Хэлэн гээшэ амиды юумэндэл адли, юундэб гэхэдэ хэлээ хэрэгсээжэ харилсаха хэрэг үдэр бүхэндэ гаражал байдаг.

ХЭРЭГЛЭГДЭХЭН ЛИТЕРАТУРА

1. Ц.Б.Будаев «Бурятские диалекты» Новосибирск, 1992 год
2. Л.Д. Шагдаров « Языки и диалекты монгольского мира» Улан-Удэ, 2006
3. Газета «Нютаг хэлэн/диалекты» №2 2015
4. Газета «Нютаг хэлэн/диалекты» №3 2015
5. Интернет: сайт бурятского народа.

ХАБСАРГАЛТА

Анкетын асуудалнууд:

1. Шиний түрэхэн нютаг хаанаб?
2. Нажартаа тоонто нютагтаа ошодог гүш?
3. Эхирид -Булагадай диалект ондоо диалектнүүдхээ илгаруулжа шадаха гүш?
4. Тоонто нютагтаа ошоод, үетэн нүхэдөөрөө ямар хэлэн дээрэ зугаалнабта?
5. Буряадаар зугаалхадаа эшэдэг гүш?
6. Гэртээ нютаг хэлэн дээрээ хөөрэлдэдэг гүт?